

17-18. Yüzyıllarda Rus Seyyahların Türkistanla İlgili Gözlemleri ve Deneyimleri

Aypara NİFTİLİ | 0009-0007-3084-8263 | <mailto:niftiliaypara@gmail.com>

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dzjcz04>

Öz

Tarihte Türk dünyasının en önemli kültür ve medeniyet bölgelerinden biri olarak bilinen Türkistan, coğrafi koşulları nedeniyle birçok ülkenin de ilgisini çekmiştir. Özellikle Orta Çağ'ın sonlarından itibaren ortaya çıkan Avrupa toplumları Türkistan'ın bulunduğu bölgeyi tanımaya çalışmışlardır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Ruslar, bölgeyi uzun süreli kontrol etmeyi düşünmüşler ve bu amaçla bölgenin merkezî hanlığı olan Buhara Hanlığı'na çok sayıda devlet yetkilisi göndererek bölgeyi tanımaya çalışmışlardır. Rus Devleti de bölgeyle ilgilenmiştir. Türkistan'ın Rus işgali sırasında bölge hakkında bilgi toplamak üzere askerî statüde gezginler gönderilmiştir. Türkistan bölgesi Türk tarihinin önemli coğrafyalarından biri olarak bilinmektedir. Seyahatnameler, sosyal bilimler araştırmacıları için vazgeçilmez birer kaynaktır. Her ne kadar dikkatle ele alınmaları gerekse de dönem hakkında doğru bilgi edinmek için en önemli giriş kapılarından biri olmaya devam etmektedirler. Seyyahlar ziyaret ettikleri coğrafyayı ve özelliklerini titiz bir ustalıkla kaydetmişlerdir. Elbette her seyyahın kendi kültürüne ve seyahat amacına göre kendine has bir gözlem tarzı vardır. Hâl böyle olunca farklı konuları ele alabilmişlerdir. Özellikle sömürgecilik hareketi sırasında birçok seyyah devlet tarafından görevlendirilmiştir. Bu çalışmada, 17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların günümüzün Orta Asya'sını kapsayan Türkistan ziyaretlerinde bölgeyle ilgili gözlemleri ve deneyimlerini incelemek amaçlanmıştır. Türkistan'ın coğrafi, tarihi, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik yapısı; din, eğitim ve bilim yönünden özellikleri Rus seyyahların gözlemleri ve deneyimleri üzerinden incelenerek bölgenin tarihine ve kültürüne ilişkin önemli bir katkı sunacaktır. Türkistan, Türklerin yaşadığı geniş alandır. Dünyanın haritasına göz atıldığında Türkistan adlı bir ülkenin olmadığını görürüz. Türkistan ilk dönemlerde Uzak Doğu ile Batı arasında bir köprüdür. Sonuç olarak bu çalışmanın amacı Türkistan'ın Rus seyyahlar tarafından nasıl ele alındığının incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler

Türkistan, Rus Seyyahlar, Gözlem, Orta Asya Atıf Bilgisi

Atıf Bilgisi

NİFTİLİ, Aypara, "17-18. Yüzyıllarda Rus Seyyahların Türkistanla İlgili Gözlemleri ve Deneyimleri". *TÜRKAV Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 4, sy. 1 (Haziran 2024): 275-296. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12605250>

Not: *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilimdalı Yüksek Lisans öğrencisi Aypara NİFTİLİ, Doç. Dr. Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR'ın danışmanlığında hazırlanan " XVII ve XVIII Yüzyıllarda Rus Seyyahlarına Göre Türkistan" Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Observations and Experiences of Russian Travelers in the 17-18th Centuries Regarding Turkestan

Aypara NİFTİLİ | 0009-0007-3084-8263 | <mailto:niftiliaypara@gmail.com>

Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Science, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01dzjez04>

Abstract

Turkestan, which emerged as one of the most important cultural and civilization regions of the Turkish world in history, has attracted the attention of many countries due to its geographical conditions. Especially the European societies that emerged from the late Middle Ages tried to get to know the region. The Russians, who emerged in Eastern Europe from the end of the 16th century, thought of controlling the region for a long time, and for this purpose, they tried to get to know the region by sending many state officials to the Bukhara Khanate, the central khanate of the region. The Russian state was also interested in the region. During the Russian occupation of Turkestan, travelers with military status were sent to collect information about the region. Turkestan region is known as one of the important geographies of Turkish history. Travelogues are an indispensable resource for social science researchers. Although they must be handled with care, they remain one of the most important gateways to gaining accurate information about the period. Travelers recorded the geography they visited with meticulous mastery. Of course, every traveler has a unique eye depending on their culture and travel purpose. As such, they can smell different scents. Especially during the colonial movement, many travelers were assigned by the state. In this study, it is aimed to examine the observations and experiences of Russian travelers regarding the region during their visits to Turkestan, which covers today's Central Asia, in the 17th and 18th centuries. Turkestan's geographical, historical, social, cultural, political and economic structure, religion, education and science will be examined through the observations and experiences of Russian travelers and will make a significant contribution to the history and culture of the region. Turkestan is the large area where Turks live. When we look at the map of the world, we see that there is no country called Turkestan. Turkestan has been a bridge between the Far East and the West since the early periods. As a result, the aim of this study is to examine Turkestan by Russian travelers.

Keywords: Russian Travelers, Turkestan, Observations, Central Asia

Citation

NİFTİLİ, Aypara, "Observations and Experiences of Russian Travelers in the 17-18th Centuries Regarding Turkestan ". *TURKAV Institute of Public Administration Journal of Social Sciences*, Volume 4, Issue 1, June 2024, pp. 275-296.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.12605250>

Giriş

17 ve 18. yüzyıllar Orta Asya'da büyük bir değişim ve çalkantı dönemi idi. Bu dönemde Türkistan, bölgenin siyasi ve ekonomik gelişmesinde kilit bir rolde idi. Bölge, bu süre zarfında Timur İmparatorluğu, Özbek Hanlığı ve Kazak Hanlığı da dâhil olmak üzere bir dizi farklı imparatorluk ve hanedan tarafından yönetilmiştir. Bu siyasi değişimler, Türkistan'da yaşayan insanların yaşamları kadar bölgenin ticareti üzerinde de önemli etkilere yol açmıştır.

Bu dönemde Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar, sık sık bölgenin siyasi durumu hakkında yazılar yazmışlardır. Onların gözlemleri, bölgedeki farklı etnik ve dinî gruplar arasındaki karmaşık ilişkiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Rus seyyahlar, Türkistan'ın çok çeşitli kültür ve geleneklere ev sahipliği yaptığını ve bunun da dinî ve etnik çeşitliliğin belirleyici özelliklerinden biri olduğunu belirtmişlerdir. Aynı dönemde Türkistan kültürünün en önemli yönlerinden biri, bölgedeki hâkim din olan İslam'dır. Rus seyyahlar, bölgenin çok sayıda cami, medrese (İslam okulu) ve diğer dinî kurumlara ev sahipliği yaptığını belirterek Türkistan'da yaşayan insanların dinî ritüellerini ve adetlerini anlatmışlardır. Ayrıca İslam'ın mistik bir kolu olan tasavvufun bölgedeki önemine dikkat çekerek bu dönemde Türkistan'da faaliyet gösteren birçok tarikat hakkında da bilgiler vermişlerdir.

Rus seyyahlar, bölgenin dinî inancının yanı sıra kültür ve sanatı hakkında da bilgiler vermişlerdir. Türkistan'ın dokuma, seramik ve metal işçiliği ile ünlü olduğunu ve bu zanaatların bölge ekonomisinin önemli bir parçası olduğunu kaydetmişlerdir. Ayrıca birçok türbe ve diğer dinî yapılar da dâhil olmak üzere bölgenin mimarisini anlatmışlardır.

1. Rus Seyyahlar

18. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun genişleme politikaları kapsamında Türkistan bölgesine seyahat eden Rus seyyahlar, bölgenin coğrafi, kültürel, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında kapsamlı bir bilgi birikimi edinmişlerdir. Seyyahlar, bölgedeki toplumların yaşam biçimleri, gelenekleri, inançları, ticaret faaliyetleri ve diğer birçok konuda önemli bilgilere ulaşmışlardır. Seyyahlar, bölgenin keşfedilmesinde ve Rus İmparatorluğu'nun bölgedeki etkisinin artırılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ayrıca, bu seyahatler sırasında toplanan bilgiler, Rusya'nın Türkistan politikasının şekillenmesinde ve bölgedeki ticari faaliyetlerin yönlendirilmesinde de etkili olmuştur. Rywkin, M.'nin 1990 yılında yayımlanan "Prisoedinenie Sredney Asiik Rossii, 1800-1917" adlı çalışmasında, Rus seyyahların Orta Asya bölgesindeki sömürgeleştirme sürecindeki rolüne değinilmektedir.¹ Seyyahlar, Rus

¹ Michael Rywkin, "Russian Colonial Expansion in Central Asia, 1800-1917", Cambridge University Press, 1990, s. 25-32.

İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesindeki sömürgeleştirme politikalarını uygularken bölgedeki toplumların yaşam biçimleri, gelenekleri, inançları, ekonomik ve siyasi yapıları hakkında önemli bilgiler toplamışlardır. Bu bilgiler, Rusya'nın bölgedeki politikalarının şekillenmesinde ve uygulanmasında büyük bir rol oynamıştır. Rywkin'in çalışmasında, özellikle Rus seyyahların bölgenin coğrafyası ve burada yaşanan yerel kültür hakkında edindikleri ayrıntılı bilgilerin Rusya'nın Orta Asya bölgesine yönelik sömürge politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Seyyahlar, bölgenin yerel halkının yaşam koşullarını ve kültürünü anlamak için uzun süre bölgede kalmışlar, elde ettikleri bilgiler Rusya'nın bölgedeki politikalarında kullanılmıştır. Rywkin aynı zamanda, seyyahların bölgeye olan ilgisinin ve çalışmalarının, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'da hızlı bir şekilde yayılmasına ve sömürgeleşmesine yol açtığına da işaret etmektedir. Seyyahların bilgileri, Rusya'nın Orta Asya bölgesindeki etkisini artırmak için kullanılan bir araç olarak görülebilir.² G. J. Massell'in 1974 yılında yayımlanan "SurroqatnAykolonizacyTurkeстана, 1865-1917" adlı çalışmasında, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesindeki siyasi ve ekonomik etkileri ele almaktadır. Bu çalışmada, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesine yönelik politikaları ve bu politikaların sonuçları incelenmektedir.³ Massell'in çalışması, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesine yönelik politikalarının ve bu politikaların sonuçlarının yanı sıra, bölgedeki yerli halkın tepkilerini de ele almaktadır. Bu çalışma, Orta Asya bölgesinin tarihinde Rus İmparatorluğu'nun etkisine dair önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Seyyahların kayıtlarına da yer veren Massell'in çalışması, Orta Asya bölgesinin tarihini anlatırken seyyahların bölgedeki farklı kültürler ve toplumlar hakkındaki gözlemlerinin de önemine vurgu yapmaktadır. Bu kayıtlar, Orta Asya bölgesinin tarihinde farklı kültürler ve toplumlar arasındaki etkileşimleri anlamak için önemli birer kaynak olarak kabul edilmektedir. Morrison'un "AppliedOrientalism in British IndiaandTsarist Turkestan" adlı çalışması, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesindeki etkisini, özellikle de Semerkant'taki etkisini ele almaktadır. Bu çalışmada, Rus İmparatorluğu'nun Semerkant'taki politikaları ve bu politikaların İngiliz Hindistan'ındaki politikalarla karşılaştırılması yapılarak bölgedeki etkileri incelenmektedir. Bu seyyahların kayıtları, Morrison'un çalışmasında da kullanılarak Rus İmparatorluğu'nun Semerkant'taki etkilerinin anlaşılmasına katkı sağlar. Tutulan kayıtlar, bölgedeki siyasi ve sosyal durumu ve Rus

²Rywkin, *a.g.e.*, s. 35.

³Gregory J. Massell, *The Surrogate Colonization of Turkestan 1865-1917*. Princeton University Press, 1974, s. 52.

İmparatorluğu'nun bu duruma nasıl müdahale ettiğini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Morrison'un çalışması, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya bölgesindeki etkileri ile İngiliz Hindistan'ının politikaları arasında bir karşılaştırma yaparak bölgedeki farklı siyasi ve sosyal yapıları da ele almaktadır. Bu çalışma, Orta Asya bölgesinin tarihinde Rus İmparatorluğu'nun etkisine dair önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Seyyahların kayıtlarına yer veren Morrison, Orta Asya bölgesinin tarihini anlatırken seyyahların bölgedeki farklı kültürler ve toplumlar hakkındaki gözlemlerinin de önemine vurgu yapmaktadır. Bu kayıtlar, Orta Asya bölgesinin tarihinde farklı kültürler ve toplumlar arasındaki etkileşimleri anlamak için önemli birer kaynak olarak kabul edilmektedir.⁴

Pyotr Rıçkov (1737-1790) Rus seyyah ve yazardır. Rus İmparatorluğu Bilimler Akademisinde görev yaparken 1770'lerin sonunda Orta Asya'ya seyahat etmiştir. Seyahati sırasında Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'da birçok şehri ziyaret etmiş ve gözlemlerini de kaydetmiştir. Rıçkov, seyahatnamesinde, bölgedeki coğrafya, iklim, bitki örtüsü, hayvanlar ve insanlar hakkında ayrıntılı bilgiler verirken aynı zamanda dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarını da açıklamaktadır. Seyahatnamesi, Orta Asya'nın o dönemdeki durumu hakkında önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.⁵

2. Türkistan'ın Coğrafi ve Tarihi Arka Planı

Türkistan coğrafyası, iklimi ve halklarının göçleri gibi çeşitli faktörlerin şekillendirdiği uzun ve karmaşık bir tarihe sahiptir. Bölge, Doğu Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan eski bir ticaret yolları ağı olan İpek Yolu'nun kavşağında yer almaktadır. Sonuç olarak, yüzyıllar boyunca bir dizi kültür, din ve dilden etkilenmiştir.

Türkistan üzerinde önemli bir etkiye sahip olan ilk imparatorluklardan biri, 13. yüzyılda bölgeyi fetheden Moğol İmparatorluğu idi. Moğollar, bölge genelinde ticareti ve kültürel alışverişi teşvik etmeye yardımcı olan şehir ve ticaret yolları ağı kurmuştu. 14 ve 15. yüzyıllarda bölgeye hükmeden bir hanedan olan Timurlular da Türkistan'ın tarihi ve kültürü üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Sanat ve bilimi himaye etmeleri ile tanınıyorlardı. Buhara ve Semerkant'ın eğitim ve kültür merkezleri olarak kurulmasına yardımcı oldular. 16 ve 17. yüzyıllarda Türkistan, Şibaniler ve Astarhan da dâhil olmak üzere bir dizi Özbek hanedanı tarafından yönetildi. Bu hanedanlar, askerî hünerleri ve kültürel başarılarıyla tanınıyorlardı ve bölgenin İslami kültür ve

⁴ Morrison, *a.g.e.*, s. 629.

⁵ Pyotr Rıçkov, *Travels to Turkestan*, St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1792, s. 95.

İlim merkezi kimliğinin şekillenmesine yardımcı oldular. Rus İmparatorluğu, 18. yüzyılın sonlarında Orta Asya'ya doğru genişlemeye başladı ve 19. yüzyılın ortalarında bölgenin büyük bölümünde kontrolü sağladı.⁶

17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların gözünden Türkistan'ın tarihi ve coğrafi altyapısı üzerine yapılan araştırmalar, bölgenin geçmişine dair değerli bilgiler vermektedir. Nikolay Muraviev, Ivan Buhgolts ve Pyotr Semyonov-Tyan-Shansky gibi seyyahlar, Türkistan'a yaptıkları yolculuklar sırasında gözlemlerini ve deneyimlerini kapsamlı bir şekilde yazmışlardır. Bu seyyahların açıklamaları bölgenin coğrafyası, kültürü, toplumu ve siyasi yapıları hakkında zengin bilgiler sunmaktadır. Muravyev'in "Puteşestvie v Turkmeniyu i Hivu" adlı eseri, Hive Hanlığı'nın sosyal ve ekonomik koşullarına ayrıntılı bir bakış sunar. Bölge ekonomisini besleyen kervan ticaretini anlatarak kentsel ve kırsal yaşam biçimini belgelemektedir.⁷

Semyonov-Tyan-Shansky'nin "Puteşestvie Tien-Şan" (1856), Tien-Şan sıradağlarının florası, faunası ve jeolojisi hakkında ayrıntılı bir açıklama sunar. Kırgız halkının göçebe yaşam tarzını ve çevre ile olan ilişkilerini anlatır. Semyonov-Tyan-Shansky, ayrıca bölgenin altın, gümüş ve bakır yatakları da dâhil olmak üzere maden zenginliğini belgelemiştir. Araştırma ayrıca tarih boyunca bölgede yaşamış olan Sakalar, İskitler, Hunlar, Türkler, Moğollar ve Özbekler gibi çeşitli etnik grupları da ortaya çıkarmıştır. Bölge, Fars, Arap, Moğol, Timurlu, Özbek ve Rus gibi çeşitli imparatorlukların etkisinde kalmıştır. 17 ve 18. yüzyıllar, Buhara ve Hive Hanlıklarının yükselişine, çöküşüne ve Kazak Hanlığı'nın genişlemesine tanık olan Türkistan tarihinde özellikle önemli bir dönemdir.⁸

Türkistan'a giden en eski ve en ünlü Rus seyyahlarından biri, 17. yüzyılın başlarında bölgeyi ziyaret eden Afanasiy Nikitin'dir. O, seyahatlerini "Khojdeniezatrimorie" adlı kitabında değerlendirmiştir. Nikitin'in kitabı, nehirleri, dağları ve çölleri dâhil olmak üzere bölgenin coğrafyasının ayrıntılı bir tanımını yapar. O, bir ilim ve kültür merkezi olarak tanımladığı Buhara Hanlığı'nın başkenti de dâhil olmak üzere ziyaret ettiği şehir ve kasabaları anlatır. Nikitin, ayrıca bölgenin insanlarını, geleneklerini ve dinlerini de tanıtarak bölgenin kültürel ve sosyal yaşamı hakkında fikir verir.⁹

Ivan Petlin, 17. yüzyılın ortalarında Türkistan'a giden bir diğer önemli Rus seyyahtır. 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar bölgede hüküm süren Şeybaniler döneminde bölgeyi ziyaret etmiştir. Petlin, seyahatlerini

⁶ Peter. B. Golden, "Central Asia in World History" Oxford University Press, 2011, s. 169.

⁷ Nikolay Muraviyeva, "Puteşestvie v Turkmenie i Khivy". *Mockva v Tipografi Argucta Cemen*, 1822, s. 128.

⁸ Pyotr Semyonov, Tien Shansky, "Puteşestvie Tien-Şan" Moskva Ogız, Devlet Coğrafiya Edebiyatı Yayınevi, 1856, s. 12.

⁹ Afanasiy Nikitin, "Khojdeniezta Tri Mopia" Moskova. Eksmo, 1980, s. 235.

“PutavieZametki” adlı kitabında toplamıştır. Bu eserinde; antik kentler, kaleler ve tapınaklar da dâhil olmak üzere bölgenin tarihî altyapısının ayrıntılı bir tanımını yapmıştır. Ayrıca, komşu devletlerle ve bölgeyi yüzyıllar boyunca yöneten çeşitli hanedanlarla olan çatışmalar da dâhil olmak üzere bölgenin siyasi tarihi hakkında ipuçları da vermiştir.¹⁰

Rus seyyahların anlatımları coğrafi açıdan bölgenin zenginliğini ve çeşitliliğini anlatır. Sakalar, İskitler, Hunlar, Türkler, Moğollar ve Özbekler de dâhil olmak üzere bölgede yaşayan çeşitli etnik gruplar hakkında bilgiler aktarır. Seyyahlar ayrıca çöller, dağlar, bozkırlar ve nehirler dâhil olmak üzere bölgenin topoğrafyasına da dikkat çekmektedir. Amu-Derya ve Sir-Derya nehirleri, tarım için sulama sağladıkları ve manzarayı şekillendirdikleri için özellikle önemlidir.¹¹ Rus seyyahların anlatımları, bölgenin tarihî ve siyasi yapısına ışık tutar. Bölgenin Pers, Arap, Moğol, Timurlu, Özbek ve Rus gibi çeşitli imparatorlukların etkisi altındaki uzun tarihini anlatır. Buhara ve Hive Hanlıklarının yükselişi ve düşüşü ile Kazak Hanlığı'nın genişlemesi hakkında ayrıntılı açıklamalar sunar. Ek olarak gezginler, eserlerinde bölgenin sosyal ve kültürel uygulamalarına dair öngörülerde de bulunmaktadır. İslam, Budizm, Şamanizm ve Animizm dâhil olmak üzere bölgenin çeşitli etnik gruplarının dinî ve kültürel geleneklerini belgelerler. Ayrıca kervan ticareti, ekonomik koşullar ve geleneklere değinerek bölgenin kentsel ve kırsal yaşamını da anlatmaktadırlar.¹²

Seyyahların gözlemlerini konu alan akademik araştırmalar Türkistan tarihinin ve kültürünün daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Akademisyenler bu seyahatnameleri, Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'ya yayılması ve emperyalist amaçları bağlamında analiz etmişlerdir. Ayrıca, Rus kolonizasyonunun bölgede bulunan yerli topluluklar üzerindeki etkisini ve farklı hanlıklar ve kabileler arasındaki güç mücadelelerini de incelemişlerdir. Rus seyyahların anlatımları, bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik koşullarına ilişkin değerli bilgiler sağlamaktadır. Türkistan'ın eski İpek Yolu ticaret ağında oynadığı role, şehirlerin ve kalelerin mimarisine, halkın gelenek ve göreneklerine, inançlarına ve bölgede konuşulan dillere ışık tutar. Bu kayıtlar ayrıca Özbek fethinin yerel nüfus üzerindeki etkisini ve ardından bölgenin dönüşümünü belgeler.¹³ Ayrıca, Rus seyyahların Türkistan'ın flora ve faunası, jeolojisi ve iklimi hakkındaki gözlemleri, bölgenin bilimsel olarak anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Örneğin, Semyonov-Tien-

¹⁰Ivan Petlin, “PutavieZametki” ZVRAO Sankpeterburg, 1892, s. 41-58.

¹¹Petlin, *a.g.e.*, s. 43.

¹²Petlin, *a.g.e.*, s. 46.

¹³Petlin, *a.g.e.*, s. 54.

Şansky'nin Tien-Şan sıradağlarıyla ilgili gözlemleri, bölgenin jeolojisi ve florası hakkındaki bilgilerin ilerlemesine yardımcı olmuştur.¹⁴ Genel olarak bu Rus seyyahların anlatıları, 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'ın tarihî ve coğrafi altyapısına büyüleyici bir bakış sunmuştur. Gözlemleri ve kavrayışları, bölgenin zengin ve karmaşık tarihiyle ilgilenen tarihçiler ve araştırmacılar için değerli kaynaklar olmaya devam etmektedir.

3. Rus Seyyahların Gözünden Türkistan'ın Doğal Güzellikleri

Türkistan'ın doğal güzelliği, 17 ve 18. yüzyıl Rus seyyahları başta olmak üzere dünyanın dört bir yanından gelen seyyahlarda hayranlık uyandırmıştır. Bölge, kültürünün ve tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan engebeli dağları, geniş çölleri ve verimli nehir vadileriyle tanınır.

17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'ın doğal güzellikleri hakkında bireysel seyyahların anlatımlarının yanı sıra akademik çalışmalar ve araştırmalar da yapılmıştır. Örneğin, tarihçi ve coğrafyacı Mikhailovskii-Danilevskii, bölgenin topoğrafyası ve jeolojisinin yanı sıra doğal kaynaklarının da bölgenin tarihini ve kültürünü şekillendirmedeki rolü hakkında kapsamlı araştırmalar yapmıştır. Mikhailovskii-Danilevskii'nin araştırması, medeniyetin gelişmesinde bölgenin doğal kaynaklarının, özellikle de su kaynaklarının önemini vurgulamaktadır. Bölgedeki nehirlerin, tarım ve kentsel yerleşimlerin gelişmesi ve İpek Yolu boyunca ticaret ve ticaretin büyümesi için çok önemli olduğunu belirtmiştir.¹⁵

Türkistan'ın doğal güzellikleri, 17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahlarının sanat ve edebiyat eserlerinde de önemli rol oynamıştır. Örneğin, Türkistan'a hiç gitmemiş ancak giden seyyahların eserlerinden ilham almış şair Aleksandr Puşkin, dağların hayranlık uyandıran güzelliğini yakalayan "TienShan" adlı bir şiir yazmıştır. Puşkin'in şiiri kısmen şöyledir:

"TienShan Dağları kulesi,
Her yerde muhteşem bir ihtişam içinde.
Zirveleri, sis ve gölgede, düş
Yerdeki ışıltıları."¹⁶

Şiir, sıradağların buzullarını, göllerini ve akarsularını anlatarak doğal güzelliğinin çeşitliliğini vurgulayarak devam etmektedir. Başka sanatçı ve yazarlar da Türkistan'ın doğal güzelliklerinden ilham almıştır. Örneğin, ressam Vasily Vereshchagin, 18. yüzyılın sonlarında bölgede yoğun bir şekilde seyahat ederken Tien-Şan Dağları ile diğer manzaraları içeren resimleri, bölgenin engebeli güzelliğini ve eşsiz ekolojisini yakalama fırsatı bulmuştur.

¹⁴Semyonov, *a.g.e.*, s.402.

¹⁵MikhaylovckiyDanilevckiy, Aleksandr Ivanovic, "IstoriyaSredneiAzii"St. Peterburg, 1840, s.96.

¹⁶Semyonov, *a.g.e.*, s.60.

Edebiyatta, Lev Tolstoy ve Ivan Turgenev gibi Rus yazarların eserlerinde, bölgenin topoğrafyası ve ekolojisine duydukları hayranlığı yansıtan Türkistan'ın doğal güzelliklerinin tasvirlerine sıklıkla yer verilmiştir. İlham veren sanat ve edebiyat eserlerinin yanı sıra Türkistan'ın doğal güzellikleri de bölgenin turizm sektöründe önemli rol oynamıştır. Günümüzde hâlâ dünyanın dört bir yanından gelen turistler, zengin kültürel mirasının yanı sıra dağlarını, çöllerini ve nehir vadilerini keşfetmek için bölgeyi ziyaret etmektedir.¹⁷

Genel olarak Türkistan'ın doğal güzellikleri yüzyıllardır seyyahların, sanatçıların ve bilim adamlarının hayal gücünü ele geçirdiği gibi bugün de insanlara ilham vermeye ve onları büyülemeye devam etmektedir.

4. Rus Seyyahlara Göre Türkistan'da Ticaret ve Ekonomi

17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların gözlemlediği ticaret ve ekonomi, Türkistan'ın önemli yönlerindendi. 17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların Türkistan'daki ticaret ve ekonomiye ilişkin gözlemlerinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

- Rus tüccar ve gezgin Afanasiy Nikitin, “Puteshestviye v Buhara” (1656) adlı seyahatnamesinde, İpek Yolu boyunca önemli bir ticaret merkezi olan Buhara kentindeki hareketli ticareti anlatmıştır. Nikitin; ipek, pamuk, değerli taşlar ve baharatlar dâhil olmak üzere ticareti yapılan malların çeşitliliğine dikkat çekmiştir.

- Rus diplomat ve kâşif Nikita Yakovlev, 18. yüzyılın başlarında Orta Asya'da yaptığı seyahatleri anlatırken bölgenin ekonomisinde atların önemini anlatmıştır. Yakovlev, bölgede yetiştirilen atların yüksek kalitesine ve at ticaretinin yerel ekonomi için önemine dikkat çekmiştir.¹⁸

- 18. yüzyılın ortalarında Orta Asya'yı dolaşan Rus seyyah ve diplomat Nikolay Ilminskiy, bölgede pamuk üretiminin önemli olduğunu yazmıştır. Ilminskiy, Fergana Vadisi'nde yetişen pamuğun yüksek kalitesine dikkat çekerek ekimine verilen izni ve karmaşık sulama sistemlerini anlatmıştır. Benzer şekilde Nikolay Ilminskiy, 18. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da yaptığı seyahatleri anlatırken yerel pazarların bölge ekonomisindeki önemli rolüne de dikkat çekmiştir. Ilminskiy, Hokand ve Buhara gibi bölgeden gelen malların alınıp satıldığı şehirlerde karşılaştığı hareketli pazarları anlatmıştır.¹⁹

¹⁷Semyonov, *a.g.e.*, s.32.

¹⁸Khinyuan. W. “Russkiy Perevodchik – Missioner Nikita Yakovleviç Biçurin” *Yazıki Kulturi Perevod*, 1, 2019, s. 140-145.

¹⁹ Ali Yüksel, “Nikolay Ilminskiy'in Kültürel Emperyalizm Politikası ve Türkistan” *Genç Kalemler Tarib Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 2019, s. 168-170.

• Rus kâşif ve coğrafyacı PyotrSemyonov, 18. yüzyılın sonlarında Orta Asya'da yaptığı seyahatleri anlatırken kervansarayların bölgenin ticaret ve ekonomisindeki önemli rolünü anlatmıştır. Semyonov, karşılaştığı gezginlere temel hizmetler sağlayan, ticaret ve takas merkezleri olarak hizmet veren büyük ve iyi tahkim edilmiş kervansaraylara dikkat çekmiştir.²⁰

5. Türkistan'da Din, Eğitim ve Bilim

Günümüz Orta Asya'sının bazı kısımlarını kapsayan bir bölge olan Türkistan, zengin bir dinî ve bilimsel kültür tarihine sahiptir. 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar da bu gelenekleri gözlemleyerek bunları çeşitli edebiyat türlerinde yazarak belgelemiştir.

Türkistan, çeşitli geleneklerin bir arada var olduğu ve birbirini etkilediği zengin bir dinî çeşitliliğe sahiptir. 17 ve 18. yüzyıllarda, İslam'ın mistik bir kolu olan tasavvufun önemli etkisiyle İslam, bölgede hâkim dindi. Tasavvuf tarikatları, İslam'ın yayılmasında ve yerel halka manevi rehberlik sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Türkistan'ı ziyaret eden Ivan Petlin gibi Rus gezginler, tasavvufun yerel halk üzerindeki güçlü etkisini gözlemlemiştir. Petlin, tanık olduğu Sufiritüellerini belgelemiştir. Sufilerin, manevi aydınlanmaya ulaşmayı amaçlayan bir tür ilahi ve dua olan zikirlerini yapmak için akşamları toplandıklarını kaydetmiştir.²¹ Bu ibadet biçimi, sallanma ve alkışlama gibi çeşitli hareketlerle birlikte Allah'ın isimlerinin ve diğer dinî ifadelerin ritmik olarak okunmasını içermektedir. Petlin, dinî uygulamalarına ek olarak mutasavvıfların misafirperverlik ve hayırseverliğe verdiği önemi de gözlemlemiştir. O dönemde Sufi tarikatları, sosyal adalet ve merhametin önemine olan inançlarını yansıtarak gezginlere ve yoksullara genellikle yiyecek ve barınak sağladılar. Tasavvufun Türkistan kültürü ve toplumu üzerindeki etkisi günümüzde de görülmektedir. Sufi tarikatları bölgedeki dinî ve sosyal yaşamda önemli bir rol oynamaya devam etmiş ve öğretileri daha geniş İslami geleneğe dâhil edilmiştir. Misafirperverlik ve hayırseverliğe yapılan vurgu, aynı zamanda, Sufi öğretilerinin kalıcı mirasını yansıtan Türkistan kültürünün ayırt edici özelliği olmaya devam etmektedir.²²

Türkistan'da eğitime ve entelektüel arayışlara verilen değer sadece dinî kurumlarla sınırlı kalmayıp toplumun tüm kesimlerine yayılan kültürel bir normdu. Rus seyyahlar, Türkistan'da sosyal statüleri veya dinleri ne olursa olsun her kesimden insanın eğitime ve öğrenmeye yüksek değer verdiğini gözlemlemiştir. Bunun en belirgin örneklerinden biri, fikir ve kültür hayatıyla tanınan Buhara şehridir. Buhara; İslam hukuku, teoloji, felsefe,

²⁰Semyonov, *a.g.e.*, s.442.

²¹Petlin, *a.g.e.*, s. 52.

²²Petlin, *a.g.e.*, s. 55.

matematik ve astronomi gibi konularda kapsamlı bir eğitim veren çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumlarına ev sahipliği de yapmıştır ancak bu şehir eğitim bu resmî kurumlarla sınırlı değildir. Vasilij Grigoryeviç Grigor'un gözlemlediği gibi, örgün eğitim kurumlarına gitme fırsatı bulamayanlar, kendilerine evde ders vermeye istekli hocalar aradılar. Bu hocalar/âlimler kendi topluluklarında büyük saygı görüyorlar ve genellikle bilgi ve enformasyonun yayılmasında önemli bir rol oynuyorlardı.²³

Örgün ve yaygın eğitime ek olarak Türkistan, zengin bir hikâye anlatımı ve sözlü tarih geleneğine de sahipti. Bu, nesilden nesile aktarılan destansı şiirleri, hikâyeleri ve sözlü geleneklerle aktarılan tarihî ve bilimsel bilgileri içeriyordu. Türkistan'da eğitime verilen yüksek değere katkıda bulunan faktörlerden biri, bölgenin kültürel alışveriş ve entelektüel sorgulama konusundaki uzun tarihidir. Türkistan, çeşitli kültürleri, dilleri ve fikirleri beraberinde getiren çok sayıda ticaret yolunun kavşağında bulunuyordu. Bu kültürel alışveriş, bilgi ve fikirlerin yayılmasını kolaylaştırarak zengin ve çeşitli bir entelektüel birikime yol açtı. Türkistan'da eğitime katkıda bulunan bir diğer faktör de bölgenin İslami mirasıydı. İslam, eğitime güçlü bir vurgu yaparken dinî bir görev olarak bilgi peşinde koşmayı teşvik eder. Bu, bölge genelinde İslami bilgi ile kültürün korunmasında ve yayılmasında önemli rol oynayan çok sayıda medrese ve diğer eğitim kurumlarının kurulmasına yol açtı.²⁴ Türkistan, astronomi alanında bilim adamlarının gök cisimlerinin hareketlerini incelediği ve astronomik hesaplamalar yaptığı birkaç gözlemevine ev sahipliği yapıyordu. Örneğin 15. yüzyılda inşa edilen Semerkand'daki Uluğ Bey Rasathanesi, zamanının en gelişmiş astronomik gözlemevlerinden biriydi. Gözlemevi, bilim adamlarının kesin astronomik gözlemler yapmasına izin veren büyük bir sekstant ve birkaç başka aletle donatılmıştı. Rus gezginler, bölgenin matematik alanındaki ilerlemelerine de dikkat çektiler. Türkistan'daki bilginler karmaşık denklemleri çözmek için cebirsel denklemler ve geometrik yöntemler gibi gelişmiş teknikler geliştirdiler. Türkistan'da doğan ünlü matematikçi el-Harezmi, modern cebirin temel kavramlarının birçoğunu geliştirmekle tanınır. Ayrıca, algoritmalar ve geometrik yöntemler üzerine yaptığı çalışmalar matematik alanında önemli bir etkiye sahiptir.²⁵

Tıp, Türkistan'ın önemli katkılarda bulunduğu bir diğer alandır. Bölgedeki

²³Missia Ivan Danilovich Khokholova "Bukhary v 1620-1623 gg I kommunikacionnesetirusskoyadiplomatii v Centralnoy Azji" Vestnik RUDN. Seriya Istorija Rossii. s. 48.

²⁴Golden, a.g.e., s.28.

²⁵Khokhlov. a.g.e., s.30.

doktorlar, geleneksel bitkisel ilaçlar ile ameliyat gibi daha gelişmiş tıbbi tekniklerin bir kombinasyonunu uyguladılar. Rus seyyahlar, Türkistan'daki doktorların oldukça yetenekli, bilgili olduklarını ve uzmanlıkları için genellikle komşu bölgelerden insanlar tarafından arandıklarını gözlemlədiler. Türkistan'daki bilimsel gelişmelerin çoğu zaman din ve felsefe ile iç içe olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bölgedeki bilim adamları, bilgi peşinde koşmanın ve bilimsel araştırmanın dinî bir görev olduğuna ve bilimsel keşiflerin, onların doğal dünya ve Allah'ın yaratışının işleyiş hakkındaki anlayışlarını derinleştirmeye yardımcı olabileceğine inanıyorlardı. Türkistan astronomi, matematik ve tıp alanlarının yanı sıra botanik ve kimya gibi diğer bilim dallarına da önemli katkılarda bulunmuştur. Örneğin bugünkü Özbekistan'da Buhara'da doğan 10. yüzyıl âlimi İbn Sina tıp tarihinin en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilir ve farmakoloji alanına önemli katkılarda bulunmuştur.²⁶

Rus seyyahlar Türkistan'da bilimsel bilginin gelişmesinde eğitimin önemine dikkat çekmişlerdir. Bölgedeki âlimlerin çoğu, eğitimlerini medreselerde veya diğer eğitim kurumlarında aldıkları gibi burada çok çeşitli bilgi ve entelektüel sorgulamaya maruz kalmışlardır.

Sonuç olarak 17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların gözlemleri, Türkistan'ın dinî inancı, eğitimsel ve bilimsel yönleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu gözlemler, Türkistan halkının eğitime ve entelektüel arayışlara büyük değer verdiğini, bölgenin kültürel ve entelektüel yaşamında bilim ve öğrenmenin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu gözlemler aynı zamanda Türkistan'da din ve felsefenin bilimsel araştırmayla iç içe geçtiğini ve bilginlerin genellikle bilgi peşinde koşmayı dinî bir görev olarak gördüklerini göstermişlerdir. Rus seyyahların gözlemleri Türkistan'ın kültürel ve entelektüel mirasını anlamak için önemli bir başlangıç noktası sağlamıştır. Rus seyyahların ve diğer tarihî kaynakların gözlemlerine dayanarak Türkistan'ın kültürel ve entelektüel mirası hakkında daha zengin ve daha incelikli bir anlayış elde edinmek mümkündür. Bu da insan deneyiminin çeşitliliğini ve zenginliğini takdir etmeye, farklı kültür ve geleneklerin katkılarına karşı daha fazla anlayış ve saygı geliştirmeye yardımcı olabilir.²⁷

6. 17 ve 18. Yüzyıllarda Türkistan'da Siyasi Yapı

17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar, gözlemledikleri siyasi yapılar hakkında sıklıkla ayrıntılı açıklamalarda bulunmuşlardır. Karşılaştıkları en yaygın siyasi örgütlenme biçimlerinden biri, birden çok kabileyi merkezî bir lider veya konsey altında bir araya getiren kabile konfederasyonudur. Bu konfederasyonlar genellikle akrabalık

²⁶Khokhlov, *a.g.e.*, s.175.

²⁷Khokhlov, *a.g.e.*,s.90.

bağlarına veya ortak kültürel geleneklere dayanmakla birlikte üye kabilelere karşılıklı destek ve koruma sağlamaya hizmet etmektedir.

Türkistan'da aşiret konfederasyonunun en bilinen örneklerinden biri, 15. yüzyılda kurulan ve Rus seyyahları döneminde varlığını sürdüren Kazak Hanlığı idi. Kazak Hanlığı, merkezî bir han altında birleşmiş birkaç farklı kabileden oluşuyordu. Bu han, konfederasyonun işlerini denetlemekten ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları çözmekten sorumluydu. Türkistan'daki aşiret konfederasyonunun bir başka örneği de Özbek Hanlığı'ydı. Özbek Hanlığı, han olarak bilinen merkezî bir lider yönetiminde birleşmiş birkaç farklı kabileden oluşuyordu. Bu han, konfederasyonun işlerini denetlemekten ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları çözmekten sorumluydu. Türkistan'da Kazak ve Özbek Hanlığı'na ek olarak birkaç başka aşiret konfederasyonu da vardı. Bu konfederasyonlar genellikle akrabalık bağlarına veya ortak kültürel geleneklere dayanmakta olup bölgenin sosyal ve siyasi dokusunun önemli bir parçasıydı. Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar, bu kabile konfederasyonlarının karmaşık doğasını ve dış gözlemcilere sundukları zorlukları sık sık not etmişlerdi. Bununla birlikte bu konfederasyonlar Türkistan'ın sosyal ve siyasi yapısının önemli bir parçası olarak bölgenin tarih ve kültürünün şekillenmesinde etkin rol oynamışlardır. Bu dönemde Türkistan'da öne çıkan bir diğer siyasi yapı da hanlıklardı. Bunlar, önemli güç ve nüfuz kazanmış hanlar veya kabile liderleri tarafından yönetilen güçlü devletlerdi.²⁸

Kazak Hanlığı, Buhara Hanlığı ve Hive Hanlığı, her biri kendine özgü gelenek ve görenekleriyle bölgenin en önemli hanlıklarındandı. 15.yüzyılın ortalarında kurulan ve 19. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Kazak Hanlığı, bir dizi han tarafından yönetilerek oldukça hareketli, kırsal bir yaşam tarzıyla öne çıkmıştır. Kazak hanları askerî hünerleriyle hem Çinlilerin hem de Rusların saldırılarına direnmeyi başardılar. 16.yüzyılın başlarında kurulan ve 19. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren Buhara Hanlığı, İslami eğitim ve kültürün önemli bir merkezi olan Buhara şehrinin merkezinde bulunuyordu. Buhara hanları, sanatı himaye etmeleri ve İslami ilimleri desteklemeleriyle tanınırlardı. Hive Hanlığı da bu dönemde Türkistan'da ortaya çıkan bir diğer güçlü devletti. Hive Hanlığı 16. yüzyılın başlarında kurulmuş ve bugünkü Özbekistan'da Hive şehri etrafında toplanmıştı.²⁹Hive hanları askerî hünerleriyle hem Rusların hem de Perslerin saldırılarına direnmeyi başardılar. Bu dönemde Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar, hanlıkların gücü ve etkisi hakkında sık sık yazılar yazmışlardır. Hanların bölgeden geçen ticaret yollarını

²⁸ Golden, *a.g.e.*, s.28.

²⁹Palkovnik. N. Iqnateva, "Missiya v KhivuiBukharu", St. Peterburg 1858, s. 72.

kontrol ettiğini ve topraklarından geçen tüccarlara vergi koyabildiklerini belirtmektedirler. Ayrıca İslam dininin bölgenin siyasi ve kültürel manzarası üzerindeki etkisini gözlemleyerek İslam âlimleri ile dinî liderlerin hanlıklarda oynadıkları önemli role dikkat çekmektedirler.³⁰

Bazı bölgelerde, güçlü toprak ağalarının toprağı ve onu işleyen köylülerin emeğini kontrol ettiği feodalizm baskın bir siyasi yapıydı. Bu sosyal ve ekonomik örgütlenme sistemi, Rus seyyahların yazılarında yönetici sınıfın alt sınıflar üzerinde önemli bir güç ve etkiye sahip olduğu, katı bir hiyerarşi ile karakterize ediliyordu. İslami teokrasiler de bu dönemde Türkistan'daki siyasi manzaranın önemli bir özelliğiydi. İslam'ın baskın din olduğu bölgelerde, dinî liderler genellikle yerel halk üzerinde önemli bir güce ve etkiye sahipti. Bu teokrasiler genellikle güçlü camiler veya dinî okullar etrafında toplanıp bölgenin sosyal ve kültürel normlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynuyordu. Bu kurumlardan çıkan dinî liderler, çoğu zaman önemli bir siyasi güce sahip oluyorlar hatta bazıları yönetici sınıfa danışman olarak hizmet ediyorlardı.³¹

Türkistan'daki İslami teokrasilerde din ve siyaset arasında yakın bir ilişki vardı ve dinî liderler devlet işlerinde önemli bir rol oynamaktaydı. Genellikle topluluk üyeleri arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yaparak yargıç olarak görev yapıyorlar hatta bazen para cezası veya başka cezalar verme yetkileri bile oluyordu.

Bazı gezginler, Türkistan'daki İslami teokrasilerin nispeten hoşgörülü olduğunu ve çeşitli dinî ve etnik grupların barış içinde bir arada yaşadığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte, diğerleri, özellikle azınlık gruplarına veya alışılmışın dışında dinî inançlara sahip olanlara karşı dinî zulüm vakalarının olduğunu da belirtmişlerdir. Son olarak Türkistan'daki göçebe aşiretlerin çoğunun grubun işlerini denetleyen bir yaşlılar konseyi ile gevşek konfederasyonlar hâlinde örgütlendikleri de aktarılan bilgiler arasındadır. Bu konfederasyonlar genellikle otlakların ve su kaynaklarının ortak kullanımına dayanarak göçebe yaşam için gerekli kaynakların yönetimi amacıyla bir çerçeve sağlamaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Türkistan'ı ziyaret eden Rus seyyahlar, arkalarında bölgenin siyasi yapısı ve sosyal gelenekleri hakkında değerli bilgiler sağlayan çok sayıda yazılı eser bıraktılar. En dikkate değer örneklerden bazıları şunlardır:

- IvanPetroviçGannibal: 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında Rus ordusunda görev yapan bir generaldi. 1724'te Türkistan'a gitti ve arkasında yolculuğunun ayrıntılı bir kaydını bıraktı. Gannibal, yazılarında Buhara ve Hive hanlıklarını, güçlü yöneticilerini ve otoritelerini destekleyen

³⁰Iqnateva, *a.g.e.*, s.69.

³¹Golden, *a.g.e.*, s.144.

karmaşık siyasi yapıları belirterek tanımlamıştır. Asker kökenli seçkin bir Rus lideriydi. Gannibal, Rus-Türk Savaşı (1768-1774) sırasında Türk Navarin Kalesi'ni kuşatıp ele geçiren ve Herson şehrinin kuruluşunda yer alan Karadeniz İmparatorluk Filosu'nun bir müfrezesine liderlik etti.³²

- PyotrRıçkov: 18. yüzyılın sonlarında Türkistan'a seyahat eden bir Rus tarihçiydi. Yazılarında, bölgenin göçebe kabilelerini ve onların sert ve acımasız bir ortamda hayatta kalmasını sağlayan benzersiz sosyal örgütlenme biçimlerini anlattı. Ayrıca hanlıkların yerel halk üzerinde uyguladıkları önemli ekonomik ve kültürel etkiye dikkat çekerek bölge üzerindeki etkisini belgelendirdi.³³

- Nikolayİgnatyev: 17 yaşında Rus Muhafız Birliğine subay olmak için giren İgnatyev, diplomatik kariyerine 1856'da Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Kongresi'nde adım attı. İgnatyev, 19. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da görev yapan bir Rus diplomattı. Anılarında, Buhara ve Hive Hanlıkları ile yerel halk üzerinde hâkimiyet kuran güçlü dinî liderler de dâhil olmak üzere karşılaştığı çeşitli siyasi örgütlenme biçimlerini anlattı. Ayrıca Türkistan halkının sosyal gelenekleri ve günlük yaşamı hakkında bilgi vererek onların kıyafetlerini, yemeklerini ve dinî uygulamalarını belgelendirdi.³⁴

- VasilyVereşçagin: 19. yüzyılın sonlarında Orta Asya'da yoğun bir şekilde seyahat eden bir Rus ressamdı. Resimleri, hanlıkların ihtişamını ve göçebe manzarasının engebeli güzelliğini yakalayarak bölgenin siyasi ve sosyal yapılarının canlı bir tasvirini sunmaktadır. Çalışmaları, bölgenin tarihî ve kültürel mirasının değerli bir görsel kaydı niteliğindedir.³⁵

- NikolayMuravyev (1850-1908): İmparator Rus siyasetçi, ünlü kont NikolayMuravyovAmursky'nin yeğenidir. Aynı zamanda kâşif de olan Rus Uzak Doğu Genel Valisi idi. [Muraviev, hem Saint Petersburg Üniversitesinden](#) hem de [Moskova Üniversitesinden](#) mezun oldu. Kariyerinin başlarında, Moskova Üniversitesinde ceza hukuku alanında tanınmış bir öğretim görevlisiydi ve yargıda çeşitli görevlerde bulunmaktaydı. [İmparator II. İskender'in](#) suikastçılarını başarıyla yargıladıktan sonra öne çıktı. 1892'de İmparatorluk Sekreteri olarak atandı. [1894'ten 1905'in başlarına kadar Adalet Bakanı olarak görev yaptı.](#)

³² Rasim Dirsehan Örs, "Rus Edebiyatından Seçme Öyküler" Ötüken Neşriyat, 1843, s. 10-11.

³³PyotrRıçkov, *TravelstoTurkestan*, St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1792, s. 48.

³⁴İgnatiyev, *a.g.e.*, s.90.

³⁵ Elif Kök, "Ressam Vasili VasilyeviçVereşçaginın (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelemesi", *Art-Sanat Dergisi*, 2022, s.269-271.

[1905'te İtalya Büyükelçisi olarak](#) atandı ve 1908'de ölümüne kadar görev yaptı.³⁶

Alman sanayici Prens [GuidoHenckelvonDonnersmarck ile ikinci kez evlenen KatharinaVasilyevna Slepzowa](#) (1862-1929) ile evlendi. Türkistan'ın önemli şehri olan Hive'yi ele aldı ve inceledi. Çalışmasında Türkistan hanlıklarının şehir yapısını, etnik kökenini, fiziki yapısını ticari ve iktisadi hayatını inceledi.

• PyotrSemyonov- Tyan- Shansky: Rus coğrafyasını yöneten, Rus coğrafyacısı ve istatistikçiydi. Soylu bir ailede dünya geldi. Saint Petersburg Üniversitesinde okudu. [Humboldt'un önerisi üzerine Semyonov, TianShan'ın](#) büyük ölçüde bilinmeyen dağlarını keşfetmeye karar verdi. 1856'da ilk seferi için [Barnaul'dan](#) yola çıktı. [Altay Dağları'nı](#) geçti ve yolu üzerindeki [Issik Gölü'nü ziyaret etti](#). 1857'de TianShan'a döndü ve şimdiye kadar bilinmeyen bu sıradağların içini keşfetti. [Semyonov, 53 bilim derneğinin](#) üyesiydi ve 1873'ten ölüüne kadar [NikolaiPrzhevalsky](#)ve [Pyotr Kozlov](#) tarafından iç Asya'nın keşfedilmesini teşvik etmek için kullanıldı. Semyonov'un anıları, ölümünden sonra dört cilt hâlinde yayımlandı. TianShan sıradağlarının florası, faunası ve jeolojisi hakkında ayrıntılı bilgiler aktardı. Kırgız halkının göçebe yaşam tarzını ve çevre ile olan ilişkilerini anlattı. Semyonov-Tyan-Shansky ayrıca bölgenin altın, gümüş ve bakır yatakları da dâhil olmak üzere maden zenginliğini belgeledi. Araştırma ayrıca tarih boyunca bölgede yaşamış olan Sakalar, İskitler, Hunlar, Türkler, Moğollar ve Özbekler gibi çeşitli etnik grupları da ortaya çıkardı.³⁷

• AthnasiausNikitin: Rus tacirdi. O dönem Türklerin elinde bulunan Hindistan'a seyahatini Niccolo de Conti'den sonra kaleme alan ilk gezgindi. 1468 yılında başladığı seyahatini "Khojdeniezatrimorie" adlı dokümanla geleceğe aktardı. Rus edebiyatının ilk örneklerinden olan bu seyahatname 15. yüzyılda Rusya, İran, Hindistan ve Türkiye coğrafyasında Türk hâkimiyetini ve Türk dilinin yaygınlığını gösterdi. Nitekim yazar, seyahatnamesinde Türkçeyi de kullandı. Nehirleri, dağları ve çölleri dâhil olmak üzere bölge coğrafyasının ayrıntılı bir tanımını yaptı.³⁸ Bir ilim ve kültür merkezi olarak tanımladığı Buhara Hanlığı'nın başkenti de dâhil olmak üzere ziyaret ettiği şehir ve kasabaları anlattı. Nikitin ayrıca, bölgenin insanlarını, geleneklerini ve dinlerini anlatarak bölgenin kültürel ve sosyal yaşamı hakkında fikir verdi.

• İvan Petlin: Sibiryalıdır, resmî bir görevle Çin'e ulaşan ilk Rus'tu. Petlin başlangıç olarak Makim Trupcheninov altında çevirmen yazar olarak

³⁶NikolayMuraviyeva, "Puteshestvie v Turkmenie i Khivy". *Mockva v Tipografi AvguctaCemen.* 1822,s. 5-144.

³⁷Semyonov, *a.g.e.*, s.322.

³⁸Nikitin, *a.g.e.*, s.130.

atandı. Çin'den getirdiği mektubu Rus imparatoruna sundu. Çin Devleti'nin kara ve su yolları hakkında bilgiler verdi. Ama Rus imparatoru bu mektubu 56 yıl çeviremedi. Petlin'in elçiliği iki devlet arasındaki ilişkileri güçlendirdi. Rusya bu elçilik vasıtasıyla 17. yüzyıl boyunca Pasifik Okyanus kıyılarına kadar ulaştı. Seyahatlerini "PutavieZametki" adlı kitabıyla belgeledi. İçinde antik kentler, kaleler ve tapınaklar ile bölgenin tarihî altyapısını ele aldı. Komşu devletlerle olan hanedan süreçlerini vs. yi ele aldı.³⁹

Genel olarak 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'daki siyasi yapı, her biri kendi içinde güçlü ve zayıf yönleri olan çeşitli biçimlerle karakterize edildi. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden Rus seyyahlar, karşılaştıkları çeşitli kabile ve klanların kendilerine özgü gelenek ve göreneklerini fark ederek gözlemledikleri karmaşık sosyal yapılara çoğu zaman hayretle bakmışlardı.

7. 17 ve 18. Yüzyıllarda Türkistan'da Toplumsal Cinsiyet ve Aile Yapısı

Türkistan'da aile hayatının en çarpıcı özelliklerinden biri çok eşlilik uygulamasıydı. Rus seyyahlar, zengin erkeklerin genellikle birden fazla eşi olduğunu hatta bazılarının dört-beş eşi olduğunu kaydeder. Bu, aile soyunun devamını sağlamanın bir yolu olduğu kadar zenginlik ve statü sembolü olarak da görülmekteydi. Örneğin, Rus seyyah AfanasyNikitin günlüğünde "Bir erkeğin sahip olduğu eş sayısı ne kadar fazlaysa vatandaşları arasında onuru ve saygısı o kadar artar." diye yazmıştı. Türkistan'da kadınların genellikle eş ve anne olarak geleneksel rolleri yerine getirmeleri bekleniyordu. Evin geçiminden ve çocukların yetiştirilmesinden onlar sorumlu iken, erkekler ailenin geçimini sağlayan ve koruyucusu olarak görülüyordu. Kadınların eğitime ve diğer fırsatlara erişimi sınırlıydı ve genellikle kamusal alanlarda erkeklerden ayrı tutuluyorlardı. Örneğin, Rus seyyah Alexander Katenin, "Türkistan kadınlarının her zaman örtündüğünü ve asla toplum içine erkek refakatçisiz çıkmadıklarını" kaydetti.⁴⁰ Türkistan'da evlilik önemli bir sosyal ve ekonomik kurum olarak görülüyordu. Görücü usulü evlilikler yaygındı ve aileler genellikle çocuklarını benzer sosyal ve ekonomik geçmişe sahip başkalarıyla evlendirmeye çalışırlardı. Boşanmaya izin veriliyordu ancak boşanmış kadınlar genellikle toplulukları tarafından dışlanıyordu. Bazı durumlarda, erkeklerin sadece artık evlenmek istemediklerini belirterek eşlerini boşamalarına izin verilirken kadınların daha resmî bir süreçten geçmesi gerekiyordu.

Rus seyyahlar da Türkistan'da cinsiyet ve aile dinamiklerinin

³⁹Petlin, *a.g.e.s.* 57.

⁴⁰Weismann, Itzchak "GenderandEthnicity in Central Asia." *EthnicandRacialStudies*, 24, 2001, s.951.

şekillenmesinde dinin rolünün önemli bir rol oynadığına dikkat çekmişlerdir. İslam, bölgedeki baskın dindi ve öğretileri ve uygulamaları, cinsiyet ve aile hayatını çevreleyen sosyal ve kültürel normlar üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Örneğin örtünme uygulaması, kadınların iffetini korumanın ve onları erkeklerin bakışlarından korumanın bir yolu olarak görülüyordu. Kadınların toplum içinde başlarını ve vücutlarını, hatta bazı durumlarda yüzlerini örtmeleri bekleniyordu. Rus seyyah IvanPososhkov, “Türkistan kadınları o kadar örtünüyor ki gözlerinden başka bir şey göremiyorsunuz.”diyerek gözlemini aktarıyordu.⁴¹ Erkeklerin ise ailelerinin koruyucusu ve geçim kaynağı olması bekleniyordu. Genellikle evlilik ve diğer önemli aile meseleleri hakkında karar vermekten sorumluydular. Rus gezgin VasilyGolovnin, “Kızın veya kız kardeşin kiminle evleneceğine baba veya en büyük erkek kardeş karar verir. Kadınların görüşleri dikkate alınmaz.” diyerek konuya açıklık getirir.⁴²

Geleneksel cinsiyet rollerine yapılan vurguya rağmen, Rus seyyahlar Türkistan'daki kadınların aileleri içinde bir dereceye kadar özerkliğe sahip olduğunu da kaydetmişlerdir. Örneğin, genellikle hane halkının maliyesinden sorumluydular ve çocuklarının yetiştirilmesinde söz sahibiydiler. Bazı kadınlar, özellikle tarımın ana geçim kaynağı olduğu kırsal alanlarda, ev dışında da çalışırlardı. Rus seyyahlar, kadınların statüsünün sosyal ve ekonomik geçmişlerine bağlı olarak değiştiğini de gözlemlediler. Daha varlıklı ailelerden gelen kadınların eğitim için daha fazla fırsatı vardı ve genellikle evlerinin yönetiminde daha fazla yer alıyordu. Ayrıca eşlerini seçme ve evlilik sözleşmelerinin şartlarını müzakere etme konusunda daha fazla özgürlüğe sahiptiler. Öte yandan, daha fakir ailelerden gelen kadınların daha az fırsatı vardı ve genellikle daha genç yaşta, daha yaşlı erkeklerle evlendiriliyorlardı. Ayrıca, Rus seyyahlar, çok eşlilik uygulamasının kadınların yaşamları üzerinde önemli etkileri olduğunu kaydetmişlerdi. Bu durumun erkekler için bir statü ve zenginlik göstergesi olarak görülürken çoğu zaman eşler arasında rekabete ve kıskançlığa yol açıyordu. Bazı kadınlar, bir karısını diğerine tercih eden kocalarının ihmal ve istismarıyla da uğraşmak zorunda kalıyordu. Rus seyyahlar Türkistan'da toplumsal cinsiyet ve aile dinamiklerini şekillendirmede konukseverlik ve toplumun rolü hakkında da yorum yapmışlardı. Bölgede konukseverliğe çok değer verilirdi ve aileler genellikle misafirlerini uzun süre evlerinde ağırlardı. Bu uygulamanın aile içindeki toplumsal cinsiyet rolleri üzerinde önemli etkileri oldu çünkü yemeklerin hazırlanmasından, servisinden ve konukların ihtiyaçlarının karşılanmasından kadınlar sorumluydu. Rus seyyah İlyaBerezin, “Türkistan'da

⁴¹Itzchak, *a.g.e.*, s.951.

⁴²Itzchak, *.ag.e.*, s.954.

misafirperverliğin kutsal bir görev olduğunu ve bu görevin yerine getirilmesinde kadınların hayati bir rol oynadığını, yemek pişirmek, temizlik yapmak ve misafirlerin rahat etmesinden sorumlu olduklarını” kaydetmişti.⁴³

Topluluğun önemi, çocuk yetiştirmek için ortak sorumluluk uygulamasına da yansdı. Rus seyyah PyotrRıçkov, “Türkistan’ın çocukları sadece ebeveynlerinin değil, tüm toplumun sorumluluğundadır.” demektedir.⁴⁴

Çocuklar kültürlerinin değer ve gelenekleriyle yetiştirilerek onlara büyüklerine ve halklarının örf ve adetlerine saygı duymaları öğretilirdi. Rus seyyahların gözlemleri, 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan’ın cinsiyet ve aile yapısı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Dinin rolü, çok eşlilik uygulaması ve misafirperverliğin ve topluluğun önemi, hepsi bölgedeki kadın ve erkeklerin yaşamlarını şekillendirdi. Kadınların deneyimlerinde sosyal ve ekonomik statülerine bağlı olarak önemli farklılıklar bulunurken Türkistan’da kadınlar zorluklara karşı dayanıklılıkları ve güçleriyle övülürdü.

8. Rus Seyyahların Yaşadığı Zorluklar ve Maceraları

17 ve 18. yüzyıllarda Rus kâşiflerin ve tüccarların Türkistan’daki seyahatleri, zorluklar ve tehlikelerle doluydu. Bu seyyahların çoğu, sert hava koşulları, düşmanca araziler ve genellikle yabancılardan şüphelenen yerel halkla karşılaşmaktaydılar. Ayrıca, göçebe kabileler tarafından sık sık yapılan istilalar ve çeşitli bölge yöneticileri arasındaki sürekli güç mücadeleleri ile bölgenin siyasi istikrarsızlığı, Türkistan üzerinden seyahat eden herkes için önemli riskler oluşturuyordu. Bu seyyahların karşılaştığı en önemli zorluklardan biri, bölgenin zorlu arazisinde yol almaktı. Orta Asya’nın dağları, çölleri ve bozkırları, sert hava koşulları, engebeli arazi ve tehlikeli geçitler dâhil olmak üzere çok sayıda engel sunuyordu. Bu seyyahlar, yolculukları sırasında yüksek dağ geçitlerinde hareket etmek, haydutlardan ve akıncılardan kaçınmak, sert hava koşullarıyla mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. Aynı zamanda bölgede bir dizi etnik grup, din ve dille karşılaştıklarından kültürel ve dilsel farklılıklarla da uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Bölgenin doğal zorluklarına ek olarak bu dönemde Türkistan’ın siyasi istikrarsızlığı da seyyahlar için önemli riskler oluşturuyordu. Bölge genellikle göçebe kabilelerin istilasına ve yerel yöneticiler arasındaki güç mücadelelerine maruz kaldı, böylece sürekli bir tehlike ve belirsizlik ortamı oluştu. Bu zorluklara rağmen, Rus seyyahlar keşif, macera ve ticaret fırsatlarının cazibesıyla yolculuklarında ısrar ettiler.⁴⁵

Onların gözlemleri ve anlatımları, o dönemde bölgenin kültürel

⁴³Itzchak, *a. ge.*, s.963.

⁴⁴Itzchak, *age*, s.969.

⁴⁵Rickov, *age*, s.55.

çeşitliliğine büyüleyici bir bakış katmıştır. Özbekler, Kazaklar, Tacikler ve Kırgızlar da dâhil olmak üzere, her biri kendi farklı kültür ve geleneklerine sahip bir dizi farklı etnik grupla karşılaşmışlardır.

17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan'a seyahat eden Rus seyyahlar kendilerini bölgenin doğal güzellikleri, zengin kültürel mirası ve canlı ticaret ağları karşısında büyülenmiş buldular. PyotrRıçkov ve İlyaBerezin gibi bazı Rus seyyahlar, o dönemde Türkistan'ın insanları ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler kaydettiler.⁴⁶

Sonuç

Genel olarak 17 ve 18. yüzyıllarda Rus seyyahların Türkistan'daki deneyimleri bölgenin tarihi ve kültürü hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Onların gözlemleri ve açıklamaları, dünyanın en ilgi çekici bölgelerinden birinin kültürel, ekonomik ve politik karmaşıklığına ışık tutarak geçmişe dair bir pencere aralamaktadır. Türkistan'ın doğal güzelliklerinden, eğitiminden, dinî ritüellerinden, Sufi tarikatlarından, ekonomisinden, aile yapısından (çok eşlilik vb.) bahsetmişlerdir. Seyyahlar vasıtasıyla elde edilen bu bilgiler tarihçilere de ışık tutmaktadır. Rus seyyahlarının yazdığı eserler; Türkistan'ın sosyal, ekonomik ve siyasi tarihi hakkında birinci elden bilgi edinmeyi mümkün kılmaktadır.

 KAMU YÖNETİMİ ENSTİTÜSÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ	
Makale Bilgileri:	
Geliş Tarihi:	09.04.2024
Kabul Tarihi:	30.06.2024
Yayın Tarihi:	30.06.2024
Değerlendirme:	İki Dış Hakeem / Çift Taraflı Körieme
Etik Beyan:	* Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynağında belirtildiği beyan olunur. * Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilimdalı Yüksek Lisans öğrencisi Aypara NİFTİLİ, Doç. Dr. Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR'ın danışmanlığında hazırlanan "XVII ve XVIII Yüzyıllarda Rus Seyyahlarına Göre Türkistan" Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.
Benzerlik Taraması:	Yapıldı / intihal.net
Etik Bildirim:	turkavsosyalbilimlerdersisi@gmail.com
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muafır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları & Lisans:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Article Information:	
Date of Submission:	09.04.2024

⁴⁶Rickov, *age*, s.37.

Date of Acceptance:	30.06.2024
Date of Publication:	30.06.2024
Peer-Review:	Double anonymized - Two External
Ethical Statement:	* It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. * It was produced from the master's thesis "Turkestan According to Russian Travelers in the XVII and XVIII Centuries", by Aypara NİFTİLİ, prepared under the supervision of Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR.
Plagiarism Checks:	Yes / intihal.net etc.
Complaints:	turkarsosyalbilimlerdergisi@gmail.com
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights & Licence:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Kaynakça

DİRSEHAN ÖRS, Rasim, "Rus Edebiyatından Seçme Öyküler", Ötüken Neşriyat, 1843, s.10-11.

GOLDEN, Peter. B., "Central Asia in World History", Oxford University Press, 2011, s. 1-179.

IVAN, Petlin, "Seyahat Raporu" Perviyе Ruskiye Diplomati, Moskova, 1966, s. 12-25.

IVAN, Petlin, "Putavie Zametki", ZVRAO Sankpeterburg, 1892, s. 46-58.

KHINYUAN. W., "Russkiy Pervodchik-Missioner Nikita Yakovlevich Bichurin", Yazıki Kulturu Pervod, 1, 2019, s.140-145.

KHOKHOLOVA Missia, DANILOVICH Ivan, "Bukhary v 1620-1623 gg ikommunikacionniesetiruskoyadiplomatii Centralnoy Azii" Vestnik Rudn.Seriya Istoriya Rossii, s. 365-377.

KÖK, Elif, "Ressam Vasili Vasilyevich Vereşçagının (1842-1904) Çizgileriyle Timurlu Anıtları: Asya Kültürel Mirasının Belgelenmesi", Art-Sanat Dergisi, 2022, s.269-271.

MASSELL, Gregory J., *The Surrogate Colonization of Turkestan 1865-1917*, Princeton University Press, 1974.

MIKHAYLOVCKIY Danilevckiy, IVANOVIC Aleksandr, "Istoriya Srednei Azii" St Peterburg, 1840.

MORRISON, Alexander, "Applied Orientalism in British India and Tsarist Turkestan", Comparative Studies in Society History, Vol 51, 2009, s.619-647.

NIKITIN, Afanasiy, "Khojdenie za Tri Mopia" Moskova, Eksmo, 1980, s. 204.

NIKOLAY Muraviyeva, "Puteşestvie v Turkmenie i Khivy", *Mockva v*

Tipografi AnguctaCemen,1822, s. 5-144.

PALKOVNIKA. N. Iqnateva, “*Missiya v KhivmiBukharu*”, St Peterburg, 1858, ss. 3-278.

RIÇKOV, Pyotr. *TravelstoTurkestan*, St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1792. s. 48-95.

RYWKIN, Michael, “*Russian Colonial Expansion in Central Asia, 1800-1917*”. Cambridge UniversityPress, 1990,s. 20-35.

SEMYONOV Pyotrand, SHANSKY Tien, “*PuteşestvieTien-Şan*”, MoskovaOgız Devlet CoğrafıyaEdebiyyatı Yayınevi, 1946.

WEISMANN, Itzchak, “GenderandEthnicity in Central Asia.”*EthnicandRacialStudies*, 24, 2001, s.951-972.

YÜKSEL, Ali, “Nikolayİlminskiyin Kültürel Emperyalizm Politikası ve Türkistan”, *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 2019, s.168-170.